

Gönül BAYRAM KALKAN
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan,
Türkiye
Department of History, Faculty of Humanities
and Letters, Ardahan University, Ardahan,
Türkiye
gonulbayram@ardahan.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 02.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted 26.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 31.05.2024

Atf:
Bayram Kalkan, Gönül. "Orduların Başında Bir
Saltuklu Melikesi: Mama Hatun". *Ahbar*, sy.1
(Mays 2024): 12-18.

Cite this article:
Bayram Kalkan, Gönül. "A Saltukid Queen at
the Head of Armies: Mama Khatun". *Ahbar*,
no.1 (May 2024): 12-18.

Orduların Başında Bir Saltuklu Melikesi: Mama Hatun

A Saltukid Queen at the Head of Armies: Mama Khatun

Öz

Erzurum merkezli kurulan Saltukluların kaleme alındığı bu makale temelde üç başlıktan meydana gelmektedir. Birinci başlık altında Anadolu'nun kaderini belirleyen Malazgirt Savaşı'nda yer alması, Erzurum gibi önemli bir yerin idaresi ve muhafazası ile vazifelendirilmesine karşın kaynaklarda hakkında oldukça az bilgiye yer verilen Saltuklu Beyliği'nin kurucusu ve isim atası olan Ebu'l-Kâsım Saltuk'un nesebi, Selçuklu Devleti içerisindeki konumu, beyliğin kuruluş tarihi gibi mühim meseleler ele alınmıştır. İkinci başlık altında hakimiyet sürecine dair oldukça az malumata yer verilmesinin yanı sıra beyliğin başına geçiş tarihide dahil olmak üzere hakkındaki bilgilerin birçoğunun ihtilafli olduğu Saltuklu Melikesi Mama Hatun'un iktidarı döneminde yaşanan siyasî ve askerî hadiseler yer verilmiştir. Nihayetinde üçüncü başlıkta ise Mama Hatun'un hakimiyetine yeğenleri tarafından son verilmesi, Nâsireddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah'ın iktidarı ve II. Rükneddin Süleyman Şah'ın 1202 senesinde bir asrı aşkın bir süre varlığını sürdüren Saltuklu Beyliği'ne son vermesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Saltuklu, Erzurum, Ebu'l-Kâsım Saltuk, Mama Hatun, II. Rükneddin Süleyman Şah

Abstract

This article on the Saltukids, who were founded in Erzurum, basically consists of three titles. Under the first heading, important issues such as the lineage of Ebu'l-Kâsım Saltuk, the founder and patriarch of the Saltuks Principality, whose founder and name ancestor, Ebu'l-Kâsım Saltuk, who took part in the Battle of Manzikert, which determined the fate of Anatolia, and who was entrusted with the administration and protection of an important place such as Erzurum, are discussed in the sources, as well as his position within the Seljuk State and the date of the foundation of the principality. Under the second heading, the political and military events that took place during the rule of Mama Khatun, the Saltukid Queen, about whom most of the information is controversial, including the date of her accession to the leadership of the principality, as well as very little information about the period of her rule, are included. Finally, the third chapter deals with the end of Mama Khatun's rule by her nephews, the rule of Alaeddin Melikshah, the son of Nâsireddin Muhammed, and the end of the Saltukids Principality, which had existed for more than a century, in 1202 by the Rükneddin Süleyman Shah II

Keywords: Seljuks, Saltukids, Erzurum, Ebu'l-Kâsım Saltuk, Mama Khatun, Rukn al-Dîn Suleyman Shah II

Giriş

Malazgirt Zaferi'nin baş mimarı Sultan Alparslan, savaşta kendisiyle birlikte cesurca mücadele ederek galibiyet rüzgârının Selçuklu cephesine doğru esmesini sağlayan komutanlarından Artuk, Saltuk, Mengüçük, Çavuldur, Çavlı ve Danişmend'i Anadolu'nun fethi ile vazifelendirdi. Sultan'ın fethettikleri tüm toprakların kendilerine iktâ edileceği yönündeki buyruğu üzerine Anadolu'ya doğru ilerleyen bu komutanlar, kısa süre içerisinde tarihte kendi adları ile zikrolunacak beyliklerin kurdular. Böylece Erzurum ve çevresinin fethi ile vazifelendirilmiş olması sebebiyle diğer komutanlar arasında daha üstün bir mevkiye sahip olduğu düşünülen Emîr Saltuk, 1 asrı aşkın bir süre siyasî varlığını koruyacak olan Saltuklu Beyliği'nin temelini attı. Erzurum merkezli kurulan beyliğin sınırları zaman zaman değişiklik göstermekle birlikte doğuda; Micingerd, batıda; Tercan, kuzeyde; Bayburt, İspir ve Oltu'ya değin uzanmaktaydı. Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beylik olarak kurulan Saltuklular'ın akabinde Azerbaycan Atabegleri'ne, Irak Selçuklularına ve Anadolu Selçuklularına tâbi oldukları görülmektedir. Kaynaklarda Anadolu Selçuklu sultanı II. Süleyman Şah'ın beyliğin topraklarını Elbistan meliki olan kardeşi Muğîsüddin Tuğrul Şah'a teslim etmesi üzerine Saltuklu Beyliği'nin son bulunduğu kaydedilse de son Saltuklu beyi Melikşah'ın torunlarının, Yavuz Sultan Selim devrine kadar Çemişkezek'te hüküm sürdükleri rivayet edilmektedir.

Saltuklu Beyliği'nin Kuruluşu ve Ebu'l-Kâsım Saltuk

Kaynaklarda hakkında oldukça az bilgiye yer verilen Saltuklu Beyliği kurucusu Ebu'l-Kâsım¹ Saltuk'un² Erzurum ve çevresinin fethi ile vazifelendirilmiş olması sebebiyle diğer komutanlara nazaran daha üstün bir mevkiye sahip olduğu düşünülmekte ve dahi Selçuklu hanedanına mensup olma ihtimali üzerinde durulmaktadır³. Tarihin tanıklık ettiği en önemli

¹ Bu isim Tepsi Minâre ve Micingerd kale kitâbesinde Ebu'l-Kâsım olarak geçmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, (İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yay., 1960), 317; A. Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936), 38. Ayrıca Mükrimin Halil Yinanç Ebu'l-Kâsım'ın, Saltuk Bey'in dedesi olduğunu iddia eder. Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 349; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-Anadolu'nun Fethi*, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası), 80.

² Beyliğin adının sikke ve kitabelerde Salduk (سَلْدُك) şeklinde kaydedildiğini bildiren Osman Gürbüz, kaynaklarda صلتق صالتق سلتق سلتق gibi farklı şekillerde karşımıza çıkmakla birlikte doğru olan yazımın Salduk "سَلْدُك" olduğunu, bugün "d" harfini "t" ye dönüştürmek suretiyle Saltuk şeklinde telaffuz ettiğimizi aktarır. Nitekim İbnü'l Esîr bu adı "Saltuk" (İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça vd., c. 12, (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 116,185.) Münecimbaşı, "Salîk", (Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, haz. Ali Öngül, c. 2, (İstanbul: Kabalıcı Yay., 2017), 180), Gaffarî "Selîk" (Gaffarî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan Nurakî, (Tahran: 1342), 134) olarak kaydeder.

Yine Gürbüz, bu adın "salmak" fiilinden türetildiğini, ve salmak fiilinin sözlüklerde; bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son vermek, serbest kılmak, bırakmak, koyuvermek, ivedilikle yollamak, hemen göndermek, koymak, katmak, sürmek, uğratmak, (vergi) yüklemek, üzerine yürütmek, saldırmak, sarkıtmak, (mecazen) ilgilenmemek gibi çeşitli anlamları bulunduğunu bildirir. Ayrıca kaynaklarda "bırakmak, koyuvermek, atmak, göndermek" anlamı taşıyan "sal" fiili ve "duk" ekinin terkibinden oluşan Saltuk isminin "bıraktık, koyuverdik, attık, gönderdik" anlamı taşıdığı kaydedilirken (Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 1, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 272; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: TTK Bas., 1998), 18; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2015), 250.) Gürbüz "duk" ekinin geçmiş zaman isim fiili yapan ekler arasında sayılması gerektiğini, bu sebeple Saltuk'un "salınmış, bırakılmış, koyuverilmiş, sarkıtılmış, yayılmış, gönderilmiş, serbest bırakılmış" anlamlarıyla örtüştüğünü, büyük ihtimalle "dünyaya salınmış, dünyaya getirilmiş" anlamlarına geldiğini ve "yaratıcı kudret tarafından yeryüzüne salınıp gönderilmiş" veya "annesi tarafından dünyaya getirilmiş", "alemden kök salmış, dal budak çıkarıp büyümüş, manaları taşıdığı" kaydeder. Osman Gürbüz, "Saltuklular", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 46-50. Ayrıca Saltuklular hakkında oldukça az bilgiye sahip olunması, bir müddet beyliğin adının İzzeddin Saltuk'tan geldiği düşüncesinin hakim olmasına sebebiyet vermiş ise de yapılan çalışmalar beyliğin bu adı esas kurucusu Ebu'l-Kâsım Saltuk'a istinaden aldığını göstermiştir. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2013), 19-20.

³ Saltuklu beyi Nasîruddin Muhammed'in oğlu olan ve Gürçü kraliçe Tamar ile yaşadığı gönül ilişkisi sebebiyle kaynaklarda adına rastladığımız Muzafferuddin (Brossed Mutafardin olarak adlandırır bkz. Marie Félicité Brossed, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev., Hrand D. Andreasyan, not. ve haz., Erdoğan Merçil, (Ankara: TTK Basımevi, 2003), 372.) hakkında bilgi veren Brossed, Tamar ve Muzafferuddin arasında yaşananları aktarırken şöyle devam eder: "... Kraliçe payitaht şehrine döndükten sonra, onun gururlu arzularına son verdi ve Selçuk oğlu Savul'un aksi vaziyetine uğradı. Gerçekten, Savul, babasının eşeğini ararken bir taç buldu halbuki krallık arkasından koşan prens, umduğu atın yerine Savul'un eşeğini buldu..." Brossed, *Gürcistan Tarihi*, 372. Muzafferuddin'den Selçuk oğlu adı ile bahsedilmesi, Saltukluların nesebinin Selçuklu hanedanına dayandığı savını akıllara getirmektedir. Nitekim araştırmacıların bir kısmı Brossed'in eserinden yola çıkarak bu ihtimal üzerinde durur. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 20-21; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 19-20; Abdülkerim Özyayın, "Saltuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, (İstanbul: TDAV Yay., 2009), 56-57; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 461-62; Ali Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, (İstanbul: Çamlıca Yay., 2018), 31; Tunay Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, ed., Halil İbrahim Gökbörü, (Ankara: Nobel Yay., 2020), 352.

mücadelelerden biri olan Malazgirt Zaferi sonrası Romanos Diogenes ile bir anlaşma akdedilse de Diogenes'in gözlerine mil çekilerek tahttan uzaklaştırılması ve yeni imparator VII. Mikhaıl Dukas'ın Selçuklu Devleti ile yapılan anlaşmayı tanımaması, Anadolu beyliklerinin kurulma sürecini hızlandırdı. Savaşta yararlılık gösteren komutanların Anadolu'nun fethi ile vazifelendirilmesi ve Sultan Alparslan'ın fethettikleri yerlerin kendilerine iktâ⁴ edileceğini bildirmesi⁵ üzerine Erzurum ve havalisine yönelen Ebu'l-Kâsım Saltuk, kısa süre içerisinde kuzeydoğu Anadolu'da hüküm sürerek, Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesi hususunda önemli bir misyon üstlendi.⁶ Böylece Saltuklular, Anadolu Selçuklu sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın, Erzurum'u ilhak ederek beyliğin topraklarını kardeşi ve Elbistan Meliki olan Muğisüddin Tuğrul Şah'a teslim ettiği 1202 yılına değin Erzurum ve çevresinin muhafızlığını yaptı.⁷

Kaynaklar Saltukluların kuruluş tarihi hususunda mutabık olmamakla birlikte müelliflerin bir kısmı Malazgirt Zaferi'nin akabinde, yani 1071 yılının hemen ardından kurulduğunu kaydederken,⁸ bir kısmı ise bu tarihi erken bularak 1080-1081

Ayrıca Osman Turan da: "Erzurum da beylik kazanan bir şahsiyetin mühim bir kimse olması ve Malazgirt'ten önce ve sonra birtakım hizmetler yapması tabii bulunduğuna göre Saltuk Beğ'in kaynaklarda iz bırakması icap eder." diyerek Ebu'l-Kâsım Saltuk'un konumun ehemmiyetine vurgu yapar. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 20. Ne var ki kaynaklarda bunu ispatlar nitelikte bir delile henüz rastlanılmış değildir.

⁴ İktâ usulü gereğince, kişinin sahip olduğu toprakların kendisinden sonra evlatlarına devredileceği için iktâ sahipleri ülkenin imarına ehemmiyet vermişlerdir. Ancak hükümdar mahiyetinde olan iktâ sahiplerinin merkezi otoriteyi sarsmaları hasebiyle olumsuz bir etkiye de sahip oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, c. 1, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1981), 201; Osman Turan, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/2, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 949-959; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1993), 312.

⁵ "... Sultan ümerânın memalik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirdikleri her mülkün; kendilerinin evlâd ve ahfâdına (torunlarına ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını buyurdu. (Bunun üzerine) Emîr Saltuk Erzenü'r-Rûm ve çevresini tamamen ele geçirdi." Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, ter. ve not., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2010), 84. Nitekim Nişâbü'rî'nin beyanı da bu yöndedir. Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, Ebû Hâmid Muhammed b. İbrâhim, (Tahran: Çâphâne-i Hâver, 1332), 27. Ayrıca Urfalı Mateos'da Romen Diojen'in ölümünü haber alan Alparslan'ın askerlerine: "Romalıların Allahı yoktur. İranlılarla Romalılar arasında akdedilmiş olan dostluk ve ittifak yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra Haça tapan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün hıristiyan milletleri esaret altına alınacaktır" dedi. ...Sultan Horasanlılara hitaben: "Bundan sonra aslan yavruları gibi olunuz, bütün memleketleri kartal yavruları gibi süratle kat'edin, hıristiyanları gece gündüz durmadan kılıçtan geçirin ve Romalıları karşı asla merhamet duymayın" dedi." Diyerek Müslüman müelliflerin beyanını doğrular. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrnt D. Andreasyan, (Ankara: TTK Basımevi, 2019), 144.

⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, 84; Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, 25, 28; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Gaffârî, *Târih-i Cihân-ârâ*, nşr., Hasan Nurakî, (Tahran: 1342), 114; Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1331), IV:70,73; Yinanç, "Erzurum", 348-349; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 19-20; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 78, 82-85; M. Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953), 356, 373; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK Yay., 2014), 154; Abdulkerim Özyayın, "Saltuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 8, (İstanbul: Çağ Yay., 1992), 57; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 1997), 200; Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatani Haline Gelmesi", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 271; Öngül, "Saltuklular", 461; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (İstanbul: Çamlıca Yay., 2016), 273-274; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 27, 30; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (2018): 195.

⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, ter. ve not., Erkan Göksu, (Ankara: TTK Basımevi, 2015), 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, XII:146-47; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyeye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye (Selçuk Name)*, haz., Mürsel Öztürk, c. 1, (Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996), 93; Gaffârî, *Târih-i Cihân-ârâ*, 114, 134; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 24; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz., Erdoğan Merçil, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011), 303; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, çev., Hande Canlı, (İstanbul: Kaknüs Yay., 2005), 296; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev., Yıldız Moran, (İstanbul: E Yay., 1994), 125-26; Osman Turan, "Süleymanşah II", *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 227-29; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 35-6; Yinanç, "Erzurum", 349; Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, 413; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, c. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 284; Öngül, "Saltuklular", 461; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352.

⁸ Nişâbü'rî, *Zeyl-i Selçuk-nâme*, 27; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, 84; G. Leiser, "Saltuk Oghulları", *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1995, 8, 1001; Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiyye*, çev., Halil Edhem, (İstanbul: Milli Matbaaa, 1927), 227; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 373; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 154; Özyayın, "Saltuklular", 155-169; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 19; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 27, 30; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 272; Öngül,

yılına esas alır⁹. Saltuklulara dair ihtilafli olan hususlardan bir diğeri ise beyliğin kurucusu Ebu'l-Kâsım Saltuk'un nesebi ve Selçuklu Devleti içerisindeki konumudur. Erzurum gibi önemli bir yerin Ebu'l-Kâsım Saltuk'a verilmiş olması, araştırmacıların Saltuk'un ismi geçen diğer komutanlardan üstün bir mevkiye olduğu ve dahi Selçuklu hanedanına mensup olduğu ihtimali üzerinde durmalarına yol açsa da bu savı destekler somut bir delile bugüne değin rastlanılmış değildir. Tüm bu muammalara karşın kesin olan husus ŝu ki sınırları zaman zaman Kars'a değin uzanan ve Erzurum, Pasinler, Tercan, İspir, Tortum, Micingerd, Bayburt ile civarında hakimiyet tesis eden Saltuklu Beyliğı, bir asrı aşkın bir süre siyasî varlığını sürdürmeye devam etti. Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne bağılı olarak kurulmasına karşın sırasıyla Azerbaycan Atabegleri, Irak Selçukluları ve Anadolu Selçukluları'na tâbi olan beylik,¹⁰ 8¹¹ beyin hakimiyetine tanıklık etti. Buna karşın kaynaklarda bu isimlere dair verilen bilgiler oldukça kısıtlıdır.

Saltuklu Melikesi Mama Hatun'un Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

Ağabeyi Nasîrüddin Muhammed'in ardından¹² idareyi devralan ve beyliğin tek kadın hükümdarı olan Mama¹³ Hatun, 1132-1168 yılları arasındaki 36 senelik hakimiyeti ile en uzun süre beyliğin başında kalan İzzeddin II. Saltuk'un kızıdır. 1191¹⁴ senesinde idareyi devraldığı bilinen¹⁵ Mama Hatun, kaynaklarda güçlü, yetenekli ve ihtiraslı sıfatları ile zikredilmekte, Arap kaynakları ondan Erzurum sahibesi¹⁶ olarak bahsetmektedir. Nitekim Nasîrüddin Muhammed'in uzun soluklu hakimiyetinin ardından erkek kardeşleri ve yeğenleri olmasına karşın beyliğin başına Mama Hatun'un geçmesi hem O'nun siyasî gücünün hem de kadının Türk toplumundaki yeri ve öneminin delili mahiyetindedir¹⁷.

"Saltuklular", 461; Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, (İstanbul, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yay., 2013), 96. Müneccimbaşı ise "saltanatlarının başlangıcı ne kesin olarak ne de takriben bilinmektedir." diyerek bir tarih bildirmez. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II: 175.

⁹ Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, (1971): 394; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 22; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-Anadolu'nun Fethi*, 80, 87, 111-12, 111, 190; Yinanç, "Erzurum", 348-349; Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliğı Mengücekoğulları*, (İstanbul: Alfa Yay., 2017), 98, 1. dipnot; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 398; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 371; Gürbüz, "Saltuklular", 57-66. Nitekim Brosset'in, 1080 yılı öncesinde Erzurum, Oltu ve Kars'ın Bizans generallerinden Grigor Bakuryan'ın hâkimiyeti altında olduğunu bildirmesi, Saltukluların kuruluş tarihinin 1071 olduğu tezine şüpheli yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. (Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 346.)

¹⁰ Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğı*, 70, 73; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 154, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 250, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Öngül, "Saltuklular", 464; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200.

¹¹ Müneccimbaşı, durumları kesin olarak bilinen 3 hükümdar olduğunu bildirir. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:175. Stanley bu sayıyı 5, (Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye*, 227-28.) Osman Turan 7 olarak verir. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36.)

¹² Osman Turan: "...Fakat Nasreddin Muhammed dururken hemşiresinin devletin başında bulunması sebebini anlamak zordur. Zira Nasreddin Muhammed'in bu zamanda yetişkin oğulları olması küçük yaşda bulunmadığına ve Hatun'un kendisine nâiblik yapmadığına dalâlet eder. Bununla beraber bu hâdise Hatun'un bizzat devlete hâkim olması ile alâkalı olmak gerekir." diyerek Mama Hatun'un ağabeyi Nasîrüddin Muhammed hayatta iken beyliğin başına geçtiğini, ancak 1193 senesinde beyliğin başında Nasîrüddin'in bulunduğunu ve bu tarihte Mama Hatun'un öldüğünü savunur. Ancak daha sonra yapılan çalışmalar Mama Hatun'un 1201 yılına değin Saltuklu Beyliğı'nin başında bulunduğunu ispatlamıştır. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33-4.)

¹³ Orta Asya kökenli olduğu kabul edilen ve Farsça "ebe, anne" manaları taşıyan Mama ismine Türk topluluklarının dışında da rastlamak mümkündür. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 36, 67. dipnot; Gürbüz, "Saltuklular", 93.

¹⁴ Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, 296; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 42; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDAV Yay., 2003), 548; Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 110; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352. Ayrıca Mama Hatun'un beyliğin başına geçme tarihi kimi kaynaklarda 1191 kimi kaynaklarda 1193 olarak verile de Gürbüz bunun mümkün olmadığını ve bu tarihin en az 1195 yılına çekilmesi gerektiğini savunur. Gürbüz, "Saltuklular", 99.

¹⁵ Claude Cahen ise Nasîrüddin Muhammed'in 1189 yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu Melikşah'ın geçtiğini bildirir ve Mama Hatun'dan hiç söz etmez. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 119.

¹⁶ İmâdüddîn el-İsfâhânî, *Kitâbu'l-Fethi'l-Kussî*, (Nşr.: C. De Landberg), Leiden 1888, 405'den naklen Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35.

¹⁷ Nitekim Osman Turan: "Eski Türklerde, Selçuklularda, Hârizmşahlarda, Atabeglerde ve Anadolu Türk devletlerinde terken veya hatunların siyasî rolleri ve hükümdarlıkları göz önüne getirilirse Saltuklu Mama Hatun'unda böyle bir mevkiye sâhip olması normaldir." diyerek Türk kadınının her dönem, büyük yahut küçük her siyasî teşekkül içerisinde gördüğü kıymet ve saygıya vurgu yapar. Bkz. (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.)

Kaynaklarda hakkında oldukça az malumata yer verilen Mama Hatun dönemine dair, İmâduddin İsfâhânî sayesinde¹⁸ haberdar olunan ve hakimiyeti süresince vuku bulan askerî hadiseler arasında tek bilinen, 1191 senesinde Erzurum ordularının başında Emîr Seyfeddin Begtimur'un hakimiyeti altında olan Ahlat üzerine yürüyen Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah'a yardıma gitmesidir. Buna göre Selâhattin Eyyûbî tarafından Ahlat'ın alınması ile vazifelendirilen Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah, Muş Ovası'na vararak burada esir tutulan Ahlat vezirini kurtardıktan sonra Ahlatşahların idaresi altında olan Malazgirt Kalesi'ni kuşattı. Takiyeddin Ömer'in Saltuklulardan yardım istemesi üzerine Mama Hatun bizzat Erzurum ordusunun başında, "Selçuklu heybeti ile"¹⁹ Ahlat'a doğru hareket etti. Ancak uzun süre devam eden kuşatma, Takiyeddin Ömer'in ölümü ile son buldu ve müsbet bir netice elde edemeyen Eyyubîler geri çekilmek mecburiyetinde kaldı.²⁰ Begtimur'un Saltuklular üzerinde hakimiyet tesis etme isteği, Mama Hatun'un Meyyâfarikîn hâkiminin yardım çağrısına olumlu yanıt vermesinin yanı sıra bizzat ordunun başında yer almasının sebepleri arasında gösterilebilir.

Güçlü ve ihtiraslı bir kadın olan Mama Hatun'un 1200/1201 yılına değin Erzurum'u yönettiği bilinmektedir.²¹ Nitekim yeğenleriyle yaşadığı iktidar mücadelesi sebebiyle hakimiyetinin tehlikede olduğu anlaşılan Mama Hatun, İbnu Vâsıl'ın bildirdiğine göre²² 1200/1201 yılında Suriye ve Mısır Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e haber göndererek, güçlü ve meşhur bir şahıs ile evlenmek istediğini dile getirmiş, bu hususta kendisine yardım etmesini istemiştir. Nâblus emirî Fâriseddin Meymûn el-Kasrî'ye bir mektup gönderen Melik Âdil: "Erzurum'a git, sahibesi Mama Hatun ile evlenip bu ülkeyi idare et. Zira o benden daha büyük bir emîr ile evlenmek ister."²³ diyerek Mama Hatun'un yardım çağrısına olumlu yanıt vermiştir. Ancak bu esna da Mama Hatun'un hakimiyetine son verilerek esaret altına alınması, Fâriseddin Meymûn'un Erzurum'a gitmekten vazgeçerek evlilik hazırlıklarına son vermesine sebebiyet vermiştir.²⁴

Mama Hatun'un Hakimiyetine Son Verilmesi ve Saltuklu Beyliği'nin İnkırazı

Türk tarihinde gücü, zekâsı, kabiliyeti ile yer edinen sayısız kadından biri olan ve Erzurum, Erzincan, Tercan'da hakkında menkıbevi mahiyette birçok hikâye anlatılan Mama Hatun, siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanı sıra mimarî eserleriyle de adını ölümsüz kılmayı başarmıştır. Esaret altında olduğu süreç içerisinde inşa ettirdiği anlaşılan ve Erzurum-Erzincan yolu üzerindeki Tercan'da bulunan kervansaray ve türbenin ihtişamı, hem Mama Hatun'un kudretinin hem de bu dönem ticari faaliyetlerin canlılığının delili mahiyetindedir.²⁵

¹⁸ "Sonra (Takiyuddin Ömer b. Şahinşah) Malazgirt'e gitti. Oraya konup çok sıkı bir şekilde kuşattı; mancinikle şehri dövdü. Askerlerini toplayıp oraya ateşler yağdırdı. Erzurum askeri, Selçuklu sultanları gibi azamet ve ihtişamlı olan Saltuk kızı Melike Mama Hâtun'un kumandasında, her türlü donanımı ile birlikte onu bâdireden kurtarmak için yardıma geldi. Ordular Takiyuddin'e geldiler. Tâlih yıldızları ona yar olup inlerindeki aslanları bile korkuttu. Akıllar hayran kalıp ona gerdanlıklar takıldı." aktaran, Gürbüz, "Saltuklular", 94, 283. dipnot. Ancak Gürbüz, Mama Hatun'dan "Melike" ünvanıyla bahsedilmiş olmasının onun bu tarihte Saltuklu Beyliği'nin başında olduğu yanlışlığına kapılmaya, bu tarihte Nasîrüddin Muhammed'in hayatta olduğunun ve idarenin onun elinde olduğunun göz ardı edilmesine sebebiyet verdiğini savunur. Ona göre olası bir Gürcü saldırısı sebebiyle merkezden ayrılmak isteyen Nasîrüddin Muhammed, kız kardeşini Saltuklu ordusunun başında Takiyeddin Ömer'e yardım için göndermişti. Gürbüz, "Saltuklular", 95, 97.

¹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.

²⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 94; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 42-3; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548; Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 110.

²¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283.

²² "El-Melikü'l-Âdil, Fârisuddin Meymûn'a: Eğer komşuluğumdan hoşlanmazsan Erzenu'r-Rûm'a git; oranın hâkimesi Mama Hatun ile evlen! O benden, kendisiyle evlenip ülkesinin işlerini yürütebilecek önemli birinin ismini kendisine bildirmemi istedi. ...Meymûn, onların (arkadaşlarının) cevaplarını duyunca, Erzenu'r-Rûm'a adamlar gönderdi. Onun için söz konusu kadının durumunu araştıran elçiler, onun göz altına alınıp tutuklandığını gördüler." (Aktaran Gürbüz, "Saltuklular", 99.)

²³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 33.

²⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17-18; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 98-9; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43; Öngül, "Saltuklular", 464; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548.

²⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 35; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; Yetkin, "Mama Hatun Türbesi", 75; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 400; Gürbüz, "Saltuklular", 93, 100; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 283; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43; Öngül, "Saltuklular", 464, 466; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", 548; Ayşe Deneknalbant, "Mama Hatun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDAV Yay., 2003), 549; Nesrin Çiçek Akçıl, "Saltuklular-Mimarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,

Mama Hatun'un beyliğin başına geçtiği ilk yıllardan beri iktidar mücadelesi içerisinde olduğu yeğenleri tarafından 1201 senesinde esaret altına alınması hem onun hakimiyetinin hem de bir asrı aşkın süredir siyasî varlığını sürdürmeyi başaran Saltuklu Beyliği'nin sonu oldu. Onun yerine beyliğin başına ağabeyi Nâsireddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah geçti ise de iktidarı uzun sürmedi. Bir süredir Doğu ve Güneydoğu Anadolu beylikleri üzerinde esen Anadolu Selçuklu ve Eyyubî rüzgârı, nihayetinde Saltukluların bağımsızlığını tehdit eder hale geldi ve 1202 senesinde Gürcistan seferine çıkan II. Rükneddin Süleyman Şah, Erzurum'u ilhak ederek Saltuklu Beyliği'ne son verdi.²⁶ Buna karşın Erzurum Micingert köyünde bir evin duvarında bulunan 1232/1233 tarihli kitabede, Selçukluların Saltuklu hakimiyetine son verdikten sonra Ebû Mansûr adı verilen bir Saltuklu beyinin Pasinlerde hakimiyet sürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kimi kaynaklarda rivayet edildiği üzere Nâsireddin Muhammed'in oğlu Melik Şah'ın soyu, Yavuz Sulan Selim devrine kadar Çemişkezek'te hüküm sürmeye devam etmiştir.²⁷

Sonuç

Çağdaş beyliklere nazaran kaynaklarda haklarında oldukça az malumata yer verilmesi sebebiyle birçok konunun hala aydınlığa kavuşturulamadığı Saltuklu Beyliği, uzunca yıllar Erzurum ve havalisinin özellikle Gürcülere karşı muhafızlığı görevini üstlenmiş ve bu vazifeyi başarıyla icra etmiştir. Ağabeyi Nâsireddin Muhammed'in ardından beyliğin başına geçerek Saltuklu tarihinde tek kadın hakim olmayı başaran Mama Hatun, gerek Türk toplumunda kadına duyulan saygı ve verilen kıymetin, gerekse Türk kadınının sahip olduğu yetkinlik, kabiliyet, zeka ve gücün en somut emsallerinden birini oluşturması sebebiyle ayrı bir tarihi kıymet arz etmektedir. Kaynaklarda hakkında oldukça az malumata yer verilmesine ve beyliğin başına geçtiği tarihten hakimiyet süresine değin birçok hususun ihtilafı olmasına karşın müellifler tarafından Erzurum Sahibesi olarak adlandırılan Mama Hatun'un iktidarı süresince Meyyâfarikîn hâkimi Takiyeddin Ömer b. Şahinşah'a yardıma gitmesi hariç tutulursa barış ve sükûnetin hakim olduğu, Saltukluların Erzurum ve çevresinde Türk hakimiyetinin sembolü olmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak yeğenleri ile yaşadığı iktidar mücadelesi neticesinde esaret altına alınması, kaynaklarda siyasî ve askerî başarılarıyla yer edinen Mama Hatun'un iktidarının son bulmasına neden oldu. Kendisinden sonra yerine yeğeni Alâeddin Melikşah geçti ise de iktidarı uzun sürmedi. 1202 senesinde Gürcistan seferine çıkan ve beyliklerin Anadolu üzerindeki etkinliğine son vererek Anadolu Selçuklu Devleti'ni tek hakim güç haline getirmeyi arzulayan II. Rükneddin Süleyman Şah, Erzurum'u ilhak ederek Saltuklu Beyliği'ne son verdi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Ahmed bin Mahmud. *Selçuknâme*. Hazırlayan Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2011.

Akçıl, Nesrin Çiçek. "Saltuklular-Mimarî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 56-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

Beygu, A. Şerif. *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.

c. 36, (İstanbul: TDAV Yay., 2009), 56.

²⁶ Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II:35, 177; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ*, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII:146-47; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, I:93; Gaffârî, *Cihân-ârâ*, 114, 134; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 24; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 303; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, 296; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 35-6; Turan, "Süleymanşah", 227-29; Yinanç, "Erzurum", 349; Kızıoğlu, *Kars Tarihi I*, 413; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 156-57; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 284; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 43-5; Öngül, "Saltuklular", 465; Karakök, "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri", 352.

²⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 39-43; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 252; *Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, 200; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 401; Öngül, *Selçuklular Tarihi-2*, 285; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, 45; Öngül, "Saltuklular", 465.

- Bosworth, Clifford Edmund. *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*. Çeviren Hande Canlı. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Brossed, Marie Félicité. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*. Çeviren Hrand D. Andreasyan. Notlar ve Hazırlayan Erdoğan Merçil. Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çeviren Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1994.
- Deneknabant, Ayşe. "Mama Hatun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27:549-50. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 549.
- Eğilmez, Savaş. *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- Erdem, İlhan. "Doğu Anadolu Türk Devletleri". *Türkler*. 6: 383-424. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gaffârî. *Târih-i Cihân-ârâ*. Neşir Hasan Nurakî. Tahran: 1342.
- Gürbüz, Osman. "Saltuklular". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- İbn Bibi. *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*. Hazırlayan Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996.
- İbnü'l-Esîr. *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh*. Çeviren Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, C. 9. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10: 353-416. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Karakök, Tunay. "Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri". *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ed. Halil İbrahim Gökbörü. 352-70. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Kaya, Selim. "Süleyman Şah II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38:105-08. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kayhan, Hüseyin. "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2018): 189-201.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi I*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yayınları, 1960.
- Lane-Poole, Stanley. *Düvel-i İslâmiye*. Çeviren Halil Edhem. İstanbul: Milli Matbaaa. 1927.
- Leiser, G.. "Saltuk Oghulları". *Encyclopedia of Islam*. 8: 1001. Leiden 1995.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Mîrhând. *Ravzatu's-Sâfâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. Tercüme ve Notlar Erkan Göksu. Ankara: TTK Basımevi, 2015.
- Müneccimbaşı. *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. Hazırlayan Ali Öngül. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2017.
- Öngül, Ali. "Saltuklular". *Türkler*. 6: 461-70. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Devrinde Anadolu Beylikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi 2- Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2016.
- Özaydın, Abdulkerim. "Saltuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 56-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdulkerim. "Saltuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 8: 155-69. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Reşîd'ü'd-dîn Fazlullâh. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*. Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Sümer, Faruk. "Saltuklular". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* sy. 3 (1971): 391-433.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: TTTK Basımevi, 1998.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Şeker, Dursun Ali. "Mama Hatun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 548. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Şeker, Mehmet. "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi". *Türkler*. 6: 269-82. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tevhid, Ahmed. *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*. C. IV. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1321.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Turan, Osman. "Süleymanşah II". *İslam Ansiklopedisi*. 11: 219-31. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Turan, Osman. "İkta". *İslam Ansiklopedisi*. 5/2: 949-59. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Türk Dünyası Kültür Atlası Selçuklu Dönemi 1*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 1997.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2019.
- Yetkin, Suut Kemal. "Mama Hâtun Türbesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi*. sy. 1 (1956): 75-7.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Erzurum". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 345-53. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I- Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944.
- Zahîr'ü'd-dîn Nîşâbü'rî. *Zeyli-i Selçuk-nâme*. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrâhim. Tahran: Çâphâne-i Hâver, 1332.